

Қ.И. Қобландин^{1*}
Г.М. Меңдикулова²
Р.Ж. Бекжанова³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Сәтбаев университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: kkalymbek@mail.ru

XVIII-XX ғғ. Хиуа (Хорезм) аймағындағы қазақтардың тарихы

Аңдатпа. Мақалада XVIII ғасырдың ортасында Хиуа хандығының территориясын мекендеген қазақтардың, негізінен Кіші жүздің тарихы талқыланады. Бұл өлкедегі қазақ руларын Кіші жүз хандары басқарды. Кейіннен XIX ғасырдың ортасында патша өкіметі өлкені отарлап алғаннан кейін Хиуа хандығы Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына енді. Қазақ халқының бір бөлігі Түркістан облысының Әмудария бөліміне бекітілді. Кеңес өкіметі жеңіске жеткеннен кейін бұл аймақ Хорезм Республикасы болып өзгертілді. Мақалада өлкенің саяси-қоғамдық өмірі, қазақ халқының қоныстанған аудандары мен саны, олардың экономикалық құрылымы, жергілікті билік органдарымен және өлкенің басқа этностарымен қарым-қатынастары қарастырылған.

Мақаланың негізгі оқиғалары XVIII ғасырдың басынан Қазақстан мен Орта Азияның 1925 жылғы әкімшілік-территориялық шолуына дейінгі кезеңді қамтиды. 20-жылдардың ортасына қарай Кеңес үкіметі өлкеде ұлттық мемлекеттер құру туралы шешім қабылдап, осы мақсатта Хиуа хандығы дәуіріндегі қазақ руларының демографиялық деректерін (халық санағы, т.б.), олардың қоныстанған аймақтары, және т.б. экономикалық өмірдің дамуы зерттеліп, талданды. Сонымен қатар облыстың ұлттық-территориялық межелеуін дайындау кезіндегі қоғамдық-саяси (жергілікті және орталық атқарушы органдарды құру, сайлау мен тағайындаулар, т.б.) және көші-қон процестері қарастырылады. Кеңес өкіметі жылдарында (1917-1925) Хорезм Республикасының құрамында Қазақ-Қарақалпақ Автономиялық облысының алғашқы мемлекеттік құрылымын құру туралы белсенді позицияны қазақ халқының көсемдері Қазақ АССР-не қосылуды жақтады. Мақалада Қарақалпақстан архив құжаттары мен ғылыми басылым материалдары кең пайдаланылды.

Түйін сөздер: Кіші жүз қазақтары, Хиуа хандығы, қазақтардың қоныстану ареалдары, саны, Түркістан өлкесі, Әмудария бөлімі, Хорезм Республикасы, Қарақалпақстан, Қазақ-Қарақалпақ автономиялы облысы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-145-153>

Түсті: 21.07.2022 / Жарияланымға рұқсат етілді: 24.08.2022

Кіріспе

Орта Азия хандықтарының XVIII ғасырдағы саяси картасында өзбек, тәжік, қырғыз, түрікпен халықтарымен қатар,

қазақтардың да бірге қоныстанып, бірге өмір сүргені белгілі. Бұқар, Қоқанд және Хиуа хандықтарында көптеген жер, су, елді мекендердің қазақша аталуы бұл халықтардың тарихи тағдырларының ұқсастығын білдіреді.

Айта кетерлігі, бұл аймақты мекендеген халықтардың еріксіз көші-қон үрдісі көбінесе сыртқы және ішкі саяси жағдайлардың күрделеніп, ушығу факторларымен айқындалды. Сыртқы саяси факторлардың бастысы деп - Жоңғар хандығының Орта Азия аймағына жасаған шапқыншылығын атауға болады. Нәтижесінде Кіші жүз қазақтарының бір бөлігі Бұқара мен Хиуа хандығының иеліктеріне қарай көшсе [1, 20 б.; 2, 427 б.], Орта жүз рулары Самарқанд, Бұқара мен Тәшкентке қарай ығысып [3, 427 б.; 4, 52 б.], Ұлы жүздің кейбір рулары Орта Азиядағы Қаратегін, Ходженд, Ферғана, тіпті Памир тауларына дейін көшуге мәжбүр болды [4, 110-111 б.; 5, 96 б.].

Қазақ – Орта Азия хандықтарының осы кезеңдегі өзара қарым-қатынастары негізінен сыртқы саяси факторларымен байланысты қарастырылып, ішкі саяси факторлардың әсері - қазақ-хиуа сауда-саттығы, хандар мен сұлтандардың биліктегі өмірі, ұлт-азаттық қозғалыстар мен көтерілістер, шаруашылық, тұрмыс-тіршілік өмірі, этнологиялық зерттеулер тұрғысында айқындалды [6].

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында тарихи ақпаратты талдау мен синтездеудің логикалық әдістеріне негізделген тарихи зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау

Мақалада қазақ руларының Хиуа хандығында, Әмудария аймағында қоныстануы, олардың тұрмыс-тіршілігі, демографиялық өсіп өнуі, Кеңес дәуірінің алғашқы жылдарында Хорезм Республикасында Қазақ-Қарақалпақ автономиялық облысының құрылуына белсене атсалысқан қазақтар тарихы сөз болады.

Осы кезеңдегі Орта Азия хандықтарында, әсіресе Хиуа хандығын басқаруға көршілес төре тұқымды қазақ сұлтандарын (Шерғазы

(1715-1728), Ильбарс (1728-1740), Әбілқайыр (1740), Нұрәлі (1740-1741), Қайып (1742 -1756), Жәңгір (1769-1770), Бөлекей (1170-1771 және т.б.) Шыңғыс хан мұрагерлері ретінде ресми түрде ел билеуге шақыру үрдісін ерекше атап өту керек. Яғни, Орта Азия халықтарының - бәріміздің түбіміз бір, бір шаңырақтан шыққан көшпелілер елі екендігі туралы менталитетінің халықтың сана-сезімінде терең сақталып қалғандығының белгісі деуге болады.

Сонымен қатар Хиуа хандығына қазақ сұлтандарын хандық салт-дәстүрді сақтау үшін шақырылуының тағы бір ішкі саяси астарына мән берген жөн: ол аймақта осы кезеңде қазақ жасақтары Орта Азияға ентелеп келе жатқан отарлаушы елдердің әскерлеріне қарсы, бірден-бір тойтарыс бере алатын негізгі әскери күш есебінде қарастырылып, оларды әскери-саяси құрал ретінде пайдалануға тырысты.

XVIII ғ. Кіші жүз рулары – керейт, төртқара, қарасақал мен кішкене шектілер Қуаңдария мен Жаңадария алқаптарын қыстап, Үлкен шекті руы Арал теңізінің батыс жағалауында, Қоңыратқа дейін көшіп жүретін. Маңғыстаудан Арал теңізіне дейін және Қоңырат аудандарында көптеген қазақ рулары қарақалпақтар мен түрікпендермен аралас құралас, көршілес тұрып, өзара жайылымдық жер үшін де жиі қақтығыстар орын алатын.

XIX ғ. басында Хиуа ханы Мұхаммед-Рахым I (1806-1825) Жаңадария, Қуаңдария, Сырдария, Үстірт пен Маңғыстаудың төменгі етектерін жайлаған қазақ ауылдарын бағындыру жорықтарын жасады. 1812, 1816 және 1820 жылдары Сырдария жағалауында тұратын қазақ ауылдарына жасаған шапқыншылық нәтижесінде Хиуа ханы 1000-ға жуық әйел күндікке, 65 мың қой, 15 мың түйе, 700 аса жылқы малдарын айдап әкетті және 27000 үй басын бағындырды. Олардың ішінде 10000 үй - әлім руынан, 7000 үй - жетірудан, 8000 үй – байұлы руынан болған [7, 14 б.; 8, 31-34 б.].

Хиуа ханы басып алған жерлерде Дәуқара, Жаңадария, Қуаңдария, Айдос қала, Мехтер

қала, Қылыш қала, Қорғаншы секілді жерлерге қазақ даласына одан әрі ішкерілей енуге аванпост ретінде бірқатар әскери бекіністер салды. Бұл бекіністердің негізгі мақсаты - қазақ даласына кіріп келе жатқан Ресей империясының әскерлеріне қарсы шекаралық «қалқан» есебінде қарсы қою еді.

Қазақтардың табын, адай, төртқара, алшын, шекті рулары Арал теңізінің батыс, оңтүстік және шығыс жағалауларында, Тоқмақ ата құрлығында, Әмудария өзенінің сағасында, Бозашы құрлығында, Үстірт тастағында, Дәуқара көлінің маңайында, Сырдария өзенінің төменгі етегінде, Хиуаның Қыпшақ, Қоңырат, Жаңақала, Маңғыт бекіністерінде көшіп-қонып жүрді. Е. Килевейннің мәліметтері мен басқа да дереккөздер бойынша, қазақтардың саны бұл кезеңде 10 мың адамға жуық болған [9, 79 б.; 10, 12 б.; 11, 1 п.] « және олар не Ресейге, не Хиуаға қарамайтын, кейбіреулері екі елге де (Хиуа, Ресей) бодан еді» [12, 168 б.].

XIX ғ. 60-70 жылдарында Орта азиялық хандықтардың Ресей империясының бодандығына енгеннен кейін Хиуа хандығындағы Әмударияның оң жағалауы Ресей империясына беріліп, ал Хиуа хандығы өзеннің солтүстік жағалауын иемденді. Ресейге қосылған жердің аумағы 1920 шақырымды құрады, халқы 130 мың адам, ал Хиуа хандығының аумағы – 62225,8 шақырым, халқының саны 366615 адам болды. Әкімшілік басқаруда Хиуа хандығы 20 бектік пен екі қожалыққа бөлінді [13, 126 б.].

1867 ж. 11 шілдедегі «Далалық облыстарды басқару туралы уақытша ереже» негізінде 818479 адамнан астам қазақтар, қарақалпақтар, орыстар мен басқа да халықтардан тұратын тұрғындары бар Сырдария облысы құрылып, ол Түркістан өлкесі құрамына кірді [14, 120 б.].

Кейіннен Сырдария облысының құрамына бұрынғы Хиуа хандығынан Қазалы, Перовск уездері, Әмудария бөлімі және оның екі бөлімшесі Шурахан мен Шымбай енді (1887).

Шурахан бөлімшесінің барлық болыстықтарында шөмекей, керейт, алаш, табын қазақ рулары өмір сүрді.

Шымбай бөлімшесінде Нүкіс, Шымбай, Кегейлі, Көкүзақ, Бесжап, Наупыр, Есіл, Дәуқара, Көккөл, Талдық, Қоңырат, Жаңабазар және Шымбай ауылы (осы бөлімшенің орталығы) – барлығы 12 болыстық ел болды.

1874 ж. мәліметтерге қарағанда Шымбай бөлімшесінде 20 мың қазақтар тұрған, Әмударияның етегінде – «төртқара руының 300 үйі, шектінің 600 үйі, 300 – қарасақал, 100 – шөмекей мен байұлы руының 40 үйі тұрған. Соңғылардан басқаларының бәрі қырғыздар [қазақтар – авт.] әлімұлы руынан тараған, бірақ көпшілігі шекті руына жатағын» [15, 518 б.].

Кейбір деректер бойынша, осы кезеңде Кіші жүз руларының Әмудария сағаларында көшіп-қонып жүргендерінің саны 52665 адамға жеткен [16, 61 б.; 17, 214 б.].

Ресей отаршылдық жүйесінің маңызды іс-шараларының бірі - қазақтардың өз бетімен көшіп-қонуына тыйым салу еді. Мұның басты мақсаты – халықтан алынатын алым-салықтардың мөлшерінің азаймауын және қазақтардың XVIII-XIX ғғ. ұлт-азаттық қозғалыстарға белсене қатысқандарын ескере отырып, оларды «тәртіп бұзушылар» ретінде қатаң бақылауда ұстағылары келгендігі еді.

XIX ғ. соңына қарай қазақтар біртіндеп Хиуа хандығы аймағынан көшіп, көпшілігі Әмудария бөлімінің аумағында қоныс тепті. Кейбір деректер бойынша бойынша қазақтар Әмудария бөлімінің барлық тұрғындарының 26,5 % құрады, ал Хиуа хандығында – 3,4 % болды [18, 46 б.; 19, 139-140 б.].

1912-1913 жж. Сырдария облысының Әмудария бөліміндегі отырықшы және көшпенді тұрғындар арасында жүргізілген статистикалық материалдары нақтылағандай, 33509 тіркелген шаруашылықтың жартысына жуығы (45,5 %) қарақалпақтардың үлесіне келеді, 24,6 % қазақтардың, 21,6 % өзбектердің, 6,4 % түрікпендердің және 649 шаруашылық (1,9 %) басқа ұлыстық топтарға жатады [20, 128-129 б., 21.].

Ресейдегі XX ғасырдағы саяси-әлеуметтік өзгерістерден кейін Түркістан өлкесінде жаңа саяси ахуал қалыптасты. Қарақалпақстандағы

Петроалександровскіде (қазіргі Төрткүл қ.) жұмысшылар, солдаттар мен матростар депутаттарының Кеңесі, сондай-ақ Төрткүл мен Шымбайда мұсылман депутаттарының болыстық Кеңестері құрылды. 1918 жылдың басында Кеңес өкіметі Қарақалпақстанның оң жағалауында, Хиуа хандығының бір бөлігінде орнатылды.

Сол кездегі саяси картада Бұқар Халықтық Кеңестік және Хиуа (кейіннен Хорезм) Халықтық Кеңестік республикасы (ХХКР) пайда болды. Ол уақытта ХХКР шекарасында 460905 халық тұрып жатқан, оның ішінде өзбектер – 364404 адам, – 79%, қазақтар – 19638 – 4,2%, қарақалпақтар – 4262 – 0,9%, түркімендер – 67431 – 14,6%, орыстар – 830 – 0,2% және т.б. болды [22].

ХХКР мемлекетінің саяси-экономикалық статусы жағынан халықтық-демократиялық мемлекеттің өтпелі түріне ұқсады. Республикада мұсылман құқықтарына сәйкес – шариат, рухани мектептер, вакф, ру басы ақсақалдарының билігі және соттар сақталды [23].

1920 ж. қыркүйегінде ХХКР мен РКФСР арасында одақтық келісім-шартқа қол қойылды, ол әскери-саяси және экономикалық келісімдермен толықтырылды.

Жаңа билік орнағаннан кейін республикада қазақ тұрғындары көп аудан, елді мекендерде қазақ өкілдерінен басшылар тағайындала бастады. Олардың қатарында Шоманай ауданының төрағасы Наурыз Изимов, Порсу – Әділ Қалдыбеков, Ходжейлі аудан басшылығының мүшесі – Нұрмұхамед Диуанов, Уақытша Революциялық Комитет мүшесі – Таған Абдуллаевты атауға болады. 1921 жылы мамыр айында өткен Хорезм Республикасының ІІ-ші Құрылтайына 12 қазақ делегаты қатысты [24].

1920 ж. Бүкілресейлік санақ мәліметтері бойынша, Әмудария облысында (санақ 1921 ж. жүргізілген) тұрғындар саны 160595 адамды құрады. Шымбай уезінде 80994 адам (оның 15751 – қазақтар), Шурахан уезінде – 79 601 адам (19817 қазақтар) тұрған [25].

1923 жылы қазан айында өткен Кеңестердің ІV Бүкілхорезмдік құрылтайы Хорезм

Халықтық Кеңестік Республикасын Хорезм Кеңестік Социалистік Республикасы деп қайта атауға шешім қабылдады. Айта кету керек, осы құрылтай делегаттарының арасында 20 қазақ пен қарақалпақ болды.

Құрылтайда Хорезм Орталық Атқару Комитетінің құрамына белгілі қазақтар – Сейілхан Сәрсенбаев, Ораз Ерманов, Мұхамеджан Айдалов, Уаис Оразов сайланды. Кейінірек С. Сәрсенбаев Хорезм ОАК жұмысшы органының құрамына кірді және республиканың Сыртқы істер нәзірі болып тағайындалды. Ораз Ермановқа Хорезм Республикасының экономикалық мәселелері (ЭКОСО) бойынша басшылық ету жұмысы тапсырылды [26].

Айта кетерлігі, Хорезм республикасының аймағында өзбектермен қатар көптеген қазақ, түрікпен және қарақалпақ ұлтының өкілдері тұратынын ескере отырып, Кеңес билігі 1924 ж. мамырда ХКСР ОАК ІV сессиясында «Хорезм Кеңестік Социалистік Республика құрамында Түрікпен және Қазақ-Қарақалпақ автономиялық облыстарын ұйымдастыру туралы» қаулы қабылданды.

Бұл қаулы бойынша Қазақ-Қарақалпақ автономиялық облысының орталығы болып Ходжейлі қаласы белгіленді. Хорезм ОАК жанындағы Қазақ-Қарақалпақ бөлімінің бірінші басшысы болып Таған Абдуллаев тағайындалды. Бөлім 7 адамнан тұратын, кейіннен оны Сейілхан Сәрсенбаев басқарды. Бөлім мүшелері Наурызәлі Ділмұхамедов, Мұхамедмұрат Аминов, Салық Қошмұхамедов, Сайыт Расулев, Туғанбаев және т.б. кісілер болды.

Қорытынды

Хорезм Республикасының Қазақ-Қарақалпақ бөлімі облыстық деңгейде басқару құқығына ие болды. Бұл бөлім қазақтар мен қарақалпақтардың Хорезм Республикасының билік органдары алдында мүдделерін қорғаумен, қазақтар мен қарақалпақтардың түрлі тайпалары мен рулары арасындағы қатынастарды реттеумен

айналысты, республика нәзірліктері бойынша қазақ және қарақалпақ ұлтының өкілдерін республикалық деңгейдегі түрлі комиссияларға қосып отырды, Бүкіл Қазақ-Қарақалпақтық Құрылтайын шақыруға құқылы болды [27].

Қазақ-Қарақалпақ бөлімінің 1924 ж. 6 сәуірдегі отырысында Хорезм Республикасы Қазақ-Қарақалпақ автономиялық облысының Ревкомы сайланды, оған Мұхаммадияр Қадыров, Дастан Мұхаммедов, Бекман Шопанов атты қазақтар енді. 1924 жылдың қыркүйегінде ревком төрағасы болып қазақ Балабаев тағайындалды.

Хорезм Республикасы халықтарының V Құрылтайы (2 қыркүйек – 2 қазан 1924 ж.) делегаттары қатарында қазақ халқының өкілдері Ниязмуллаев, Абдулла Ерманов, Сайдалы Ағайдаров, Аллаберген Сарыдарғаев, Қалдыбаев, Сағындықов және т.б. болды [28].

Территориялық жағынан алғанда Қазақ-Қарақалпақ автономиялы облысының құрамына Әмудария облысының екі уезі Шурахан (орталығы-Төрткүл қ.) және Шымбай (Шымбай қ.) енді.

Шурахан уезі 7 болыстан тұрды, оның 5 отырықшы (Би-базар, Сары-би,

Төрткүл, Шейх-Аббас-Уәли мен Шурахан болыстықтары) мен қазақтар жайлаған Мыңбұлақ пен Тамды болыстықтары болды.

Ал Шымбай уезі 9 болыстыққа бөлінді: Дәуқара, Кегейлі, Көкүзақ, Қоңырат, Наупыр, Нүкіс, Талдық, Шымбай және Жаңабазар [29].

Сондай-ақ Қазақ-Қарақалпақ автономиялы облысы құрамына Хорезмнің Ходжейлі мен Қоңырат аудандары кірді.

1925 жылға қарай Қазақ-Қарақалпақ автономиялы облысының аумағы 112 мың кв. шақырымға созылды, тұрғындарының саны –

219106 адам жетті, оның 85782 (15 %) қазақтар болды (30).

Айта кету керек, Хорезм республикасының қарамағында өмір сүрген Қарақалпақ автономиялы облысының жергілікті тұрғындары мен басшылығының арасында жақында болатын Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік шекара межелеу жайындағы хабар, әсіресе автономиялық облыстың не Өзбекстанға немесе Қазақстанға қосылуы туралы әңгіме қызу пікірталас тудырды.

1925 ж. 12 ақпанда Төрткүл қаласында Қарақалпақ АО Кеңестерінің I Құрылтайшы съезі **Қарақалпақ автономиялы облысының** құрылғанын жариялады және «ҚАО еңбекшілері құқықтарының Декларациясын» қабылдап, облыстың **Қазақ АССР қосылуы** туралы шешім қабылдады. Ортазиябюросының ұлттық-мемлекеттік шекара межелеу жөніндегі Комиссияның Қарақалпақ құрамына РКП/б/ Қарақалпақ бюросының мүшесі қазақ Ораз Ерманов кірді [31].

Алайда, бұл шешімінің өмірі ұзаққа созылмады, Қарақалпақстан 1930 жылы Ресей Федерациясына, 1936 жылы Өзбекстан құрамына қосылды.

XVIII–XX ғғ. Орта Азия өлкесінің бірі болған Хиуа хандығы, кейіннен Хорезм Республикасы аталған өңірлік мемлекет құрылымының тарихы өте күрделі болды. Хандық жүйе, Ресейлік патша билігінің әкімшілік-аумақтық, сот жүйесіндегі реформалары, кейіннен Кеңес үкіметінің жаңа қоғам құрудағы іс-шаралары Хорезм өлкесіне үлкен өзгерістер енгізді. Осы қоғамдық өзгерістердің басы-қасында жергілікті халық ретінде өмір сүрген қазақтар өлкенің саяси, экономикалық, мәдени дамуында белсенді де үлкен рөл атқарды.

Әдебиеттер тізімі

1. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Записки РГО / В.В. Бартольд. – Санкт-Петербург, 1914. – 174 с.
2. Валиханов Ч.Ч. Аблай. Собр. соч. в 5-ти томах. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961. – Т. 1. – 430 с.

3. Шакарим Кудайбердыұлы. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий / Шакарим Кудайбердыұлы. – Алма-Ата: СП Дастан, 1990. – 120 с.
4. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: АН КазССР, 1961. – Т. 1. – 740 с.
5. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI - середина XIX в.) – М.: Издательство восточной литературы, 1958. – 247 с.
6. Қобландин Қ.И., Меңдіқұлова Г.М. Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы / Қ.И. Қобландин, Г.М.Меңдіқұлова. – Алматы: Атажұрт, 2009. – 296 б.
7. ӨзР ОММ. (Өзбек Республикасының Орталық мұрағат мұражайы) Қ,И-125. Тіз. 1; Қ, И-126. Тіз. 1; Қ, И-125. Тіз. 2. Іс. 9, 12, 14; и др.
8. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства / Л. Мейер. – Санкт-Петербург, 1865. – 265 с.
9. Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Амударьи / У.Х. Шалекенов. – Ташкент: Изд. «ФАН» УзССР, 1966. – 336 с.
10. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии / Н.Е. Бекмаханова. – Москва: Наука, 1980. – 279 с.
11. Килевейн Е. Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве во время правления Сейд-Мухаммедхана, 1856-1880 гг. // Этнографический сборник. – 1862. – Б. 12.
12. ӨзР ОММ. Қ, 382. Тіз. 1. Іс. 1.
13. ӨзР ОММ. Қ, 382. Тіз. 1. Іс. 3.
14. Асфендиарова С.Д., Кунте П.А. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. / С.Д. Асфендиарова, П.А. Кунте. – Алма-Ата: Каз.краевое издательство. 1935. – 300 б.
15. Маева Н.А. Материалы для статистики Туркестанского края: Ежегодник / Н.А. Маева. – Санкт-Петербург: Изд. Турк. стат. к-та, 1872. – 237 б.
16. Каульбарс А.В. Низовья Аму-Дарьи, описанные по собственным исследованиям в 1873 г // Записки Русского Географического общества. по общ. геогр. – Санкт-Петербург: СПб-ская тип. Имп. АН, 1881. – 630 б.
17. Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Амударьи. – Ташкент: Изд. «Фан» УзССР, 1966. – 336 б.
18. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: Историко-демографический аспект / О. Ата-Мирзаев, В. Гентшке, Р. Муртазаева. – Ташкент: Издательство медицинской литературы имени Абу Али Ибн Сино, 1998. – 159 с.
19. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма / Н.Е. Бекманова. – Москва: Наука, 1986. – 243 с.
20. Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства, и землепользования в Амударьинском отделе Сырдарьинской области. – Ташкент: Переселенческое управление, 1915. – Вып. I. – 375 с.
21. ӨзР ОММ. Қ, И-715. Тізбе 1. Іс. 2. П. 57; ҚР ОММ (Қазақстан Республикасының Орталық мұрағат мұражайы), 382 қ., Тізбе 1., іс 1.
22. Территория и население Бухары и Хорезма. Ч.2. Хорезм. – Ташкент, 1926. – 141 б.
23. ҚҚР ОММ (Қарақалпақстан Республикасының Орталық мұрағат мұражайы). Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 440, 477.
24. ҚҚР ОММ. Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 274.
25. Материалы Всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения в Туркестанской Республике. - Ч. 1. Поселенные итоги. - Вып. 2. Поселенные итоги Аму-Дарьинской области. - Ташкент: Издание ЦСУ Туркеспублики, 1923. - 29 б. (26 прилож., 8 диагр.).
26. ҚҚР ОММ. Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 374.
27. ҚҚР ОММ. Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 260.
28. ҚҚР ОММ. Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 442.
29. ҚҚР ОММ. Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 174;
30. ҚҚР ОММ. Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 440, 477.
31. ҚР ПМ (Президент Мұражайы), Қ, 139. Тізбе 1, Іс 849.

К.И. Кобландин¹, Г.М. Мендикулова², Р.Ж. Бекжанова³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Казахский национальный исследовательский технический университет
имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан

Из истории казахов в Хивинском (Хорезмском) регионе в XVIII-XX вв.

Аннотация. В статье рассматривается история казахов, преимущественно Младшего жуза, населявшие территорию Хивинского ханства в середине XVIII в. Казахскими родами этого края управляли ханы Младшего жуза. Впоследствии в середине XIX в., после колонизации края царизмом, Хивинское ханство вошло в состав Туркестанского генерал-губернаторства. Часть казахского населения были приписаны к Амударьинскому отделу Туркестанского края. После победы Советской власти данный край был преобразован в Хорезмскую Республику. В статье рассматривается политическая и общественная жизнь края, ареалы расселения и численность казахского населения, их хозяйственный уклад, взаимоотношения с местной властью и другими этносами края.

Основные события в статье охватывают период с начала XVIII века до административно-территориального размежевания Казахстана и Средней Азии в 1925 году. К середине 20-х годов Советская власть решила образовать национальные государства в крае, и для этой цели были изучены и проанализированы демографические данные (переписи населения и т.п.) казахских родов начиная с периода Хивинского ханства, их ареалы расселения, развитие экономической жизни. Кроме того, рассмотрены социально-политические (создание местных и центральных органов исполнительной власти, выборы и назначения и т.п.) и миграционные процессы в период подготовки проведения национально-территориального размежевания края. В годы Советской власти (1917–1925 гг.) активную позицию по созданию первого государственного образования Казахско-Каракалпакской автономной области в составе Хорезмской Республики выразили лидеры казахского населения, которые ратовали за присоединения к Казахской АССР. В статье широко использованы архивные документы Каракалпакстана и материалы научных изданий.

Ключевые слова: казахи Младшего жуза, Хивинское ханство, ареалы расселения казахов, численность, Туркестанский край, отдел Амударьи, Хорезмская Республика, Каракалпакстан, Казахско-Каракалпакская автономная область.

K.I. Koblandin¹, G.M. Mendikulova², R.Zh. Bekzhanova³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

History of Kazakhs in the Khiva (Khorezm) region in the XVIII-XX centuries

Abstract. The article examines the history of the Kazakhs, mainly the Younger Zhuz, who inhabited the territory of the Khiva Khanate in the middle of the 18th century. The Kazakh clans of this region were ruled by the khans of the Younger Zhuz. Subsequently, in the middle of the 19th century, after the colonization of the region by the tsarist regime, the Khiva Khanate became part of the Turkestan Governor-General. Part of the Kazakh population was assigned to the Amu Darya department of the Turkestan region. After the victory of Soviet power, this region was transformed into the Khorezm Republic. The article discusses the political and social life of the region, the areas of settlement and the size of the Kazakh population, their economic structure, and relationships with local authorities and other ethnic groups of the region.

The main events in the article cover the period from the beginning of the 18th century to the administrative-territorial survey of Kazakhstan and Central Asia in 1925. By the middle of the 1920s, the Soviet government decided to form national states in the region, and for this purpose, demographic data (population censuses, etc.) of Kazakh clans from the period of the Khiva Khanate, their areas of settlement, and the development of economic life were studied and analyzed. In addition, socio-political (creation of local and central executive

bodies, elections, appointments, etc.) and migration processes during the preparation of the national-territorial delimitation of the region are considered. During the years of Soviet power (1917-1925), an active position in the creation of the first state formation of the Kazakh-Karakalpak Autonomous Region as part of the Khorezm Republic was expressed by the leaders of the Kazakh population, who advocated joining the Kazakh ASSR. The authors widely used archival documents of Karakalpakstan and materials from scientific publications.

Keywords: Kazakhs of the Younger Zhuz, Khiva Khanate, areas of settlement of Kazakhs, amount, Turkestan Region, Amu Darya department, Khorezm Republic, Karakalpakstan, Kazakh-Karakalpak Autonomous Region.

References

1. Bartol'd V.V. К истории орошения Туркестана. Записки РГО [To the history of irrigation in Turkestan. Notes of the Russian Geographic Society], (St.Petersburg, 1914, 174 p.), [in Russian].
2. Valihanov Ch.Ch. Ablaj. Sobr. soch. v 5-ti tomah [Ablai. Collected Works in 5 volumes], (Izdatel'stvo AN KazSSR, Alma-Ata, 1961, Vol. 1, 430 p.), [in Russian].
3. Shakarim Kudajberdy-uly. Rodoslovnaja tjurkov, kirgizov, kazahov i hanskih dinastij [The genealogy of Turks, Kirghiz, Kazakhs and khan dynasties], (SP Dastan, Alma-Ata, 1990, 120 p.), [in Russian].
4. Kazahsko-russkie otnoshenija v XVI-XVIII vv. Sb. dokumentov i materialov [Kazakh-Russian relations in XVI-XVIII centuries. Collection of documents and materials], (AN KazSSR, Alma-Ata, 1961, Vol. 1, 740 p.), [in Russian].
5. Ivanov P.P. Oчерки по истории Средней Азии (XVI - середина XIX в.) [Essays on the history of Central Asia (XVI - middle of XIX centuries)], (Izdatel'stvo vostochnoj literatury, Moscow, 1958, 247 p.), [in Russian].
6. Қ.І.Қобландин, Г.М.Меңдіқылова. Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы [History and current development of Kazakhs in Uzbekistan], (Atazhurt, Almaty, 2009, 296 p.), [in Kazakh].
7. ӨзР ОММ. (Өзбек Республикасының Орталық мұрағат мұрағажайы) [Central Archive Museum of the Uzbek Republic] Қ. І-125. Тіз. 1; Қ. І-126. Тіз. 1; Қ. І-125. Тіз. 2. Іс. 9, 12, 14; і др. [in Kazakh].
8. Mejer L. Kirgizskaja step' Orenburgskogo vedomstva [Kirghiz steppe of the Orenburg department], (St. Petersburg, 1865, 265 p.), [in Russian].
9. Shalekenov U.H. Kazahi nizov'ev Amudar'I [The Kazakhs of the lower reaches of the Amu Darya], (Izd. «FAN» UzSSR, Tashkent, 1966, 336 p.), [in Russian].
10. Bekmahanova N.E. Formirovanie mnogonacional'nogo naselenija Kazahstana i Severnoj Kirgizii [Formation of multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan], (Nauka, Moscow, 1980, 279 p.), [in Russian].
11. Kilevejn E. Otryvok iz puteshestvija v Hivu i nekotorye podrobnosti o hanstve vo vremja pravlenija Sejd-Muhammedhana, 1856-1880 gg. Jetnograficheskij sbornik [An excerpt from a trip to Khiva and some details about the khanate during the reign of Seid-Muhammedkhan, 1856-1880. Ethnographic Collection]. 1862 . P.12, [in Russian].
12. ӨзР ОММ. Қ. 382. Тіз. 1. Іс. 1, [in Russian].
13. ӨзР ОММ. Қ. 382. Тіз. 1. Іс. 3, [in Russian].
14. Asfendiarova S.D., Kunte P.A. Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah [The past of Kazakhstan in sources and materials], (Kaz.kraevoe izdatel'stvo, Alma-Ata, 1935, 300 p.), [in Russian].
15. Maeva N.A. Materialy dlja statistiki Turkestanskogo kraja: Ezhegodnik [Materials for statistics of Turkestan region: Yearbook], (Izd. Turk. stat. k-ta, Saint-Petersburg, 1879, 237 p.), [in Russian].
16. Kaul'bars A.V. Nizov'ja Amu-Dar'i, opisannye po sobstvennym issledovanijam v 1873 g, Zapiski Russkogo Geograficheskogo obshhestva. po obshh. Geogr [The lower reaches of the Amu-Darya, described by his own research in 1873. Notes of the Russian Geographic Society], (SPb-skaja tip. Imp. AN, Saint-Petersburg, 1881, 630 p.), [in Russian].
17. Shalekenov U.H. Kazahi nizov'ev Amudar'I [The Kazakhs of the lower reaches of the Amu Darya], (Izd. «Fan» UzSSR, Tashkent, 1966, 336 p.), [in Russian].
18. Ata-Mirzaev O., Gentshke V., Murtazaeva R. Uzbekistan mnogonacional'nyj: Istoriko-demograficheskij aspekt [Uzbekistan multinational: Historical and demographic aspect], (Izdatel'stvo medicinskoj literatury imeni Abu Ali Ibn Sino, Tashkent, 1998, 159 p.), [in Russian].

19. Bekmahanova N.E. *Mnogonacional'noe naselenie Kazahstana i Kirgizii v jepohu kapitalizma* [Multinational population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the era of capitalism], (Nauka, Moscow, 1986, 243 p.), [in Russian].
20. *Materialy po obsledovaniju kochevogo i osedlogo tuzemnogo hozjajstva, i zemlepol'zovaniya v Amudar'inskom otdele Syrdar'inskoj oblasti* [Materials on survey of nomadic and sedentary native economy, and land use in the Amu Darya department of Syr Darya province], (Pereselencheskoe upravlenie, Tashkent, 1915, 375 p.), [in Russian].
21. ОZR OMM. Қ. I-715. Tizbe 1. Is. 2. P. 57; ҚR OMM (Қазақстан Республикасының Орталық мұрағат мұражайы [Central Archive Museum of the Republic of Kazakhstan], 382 қ., Tizbe 1., is 1. [in Kazakh].
22. *Territorija i naselenie Buhary i Horezma. Ch.2. Horezm* [The territory and population of Bukhara and Khorezm. Part 2. Khorezm]. (Tashkent, 1926, 141 p.), [in Russian].
23. ҚҚR OMM (Қарақалпақстан Республикасының Орталық мұрағат мұражайы) [Central Archive Museum of the Republic of Karakalpakstan]. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 440, 477, [in Kazakh].
24. ҚҚR OMM. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 274. [in Russian].
25. *Materialy Vserossijskih perepisej 1920 goda. Perepis' naselenija v Turkestanskoj Respublike. - Ch. 1. Poselennye itogi. - Vyp. 2. Poselennye itogi Amu-Dar'inskoj oblasti* [Materials of the All-Russian censuses of 1920. Census of the population in the Turkestan Republic. - Ч. 1. Settlement results. - Vol. 2. Settlement totals of the Amu-Darya region. - Tashkent: Central Statistical Institution of the Turkestan Republic], (Izdanie CSU Turkrespubliki, Tashkent, 1923, 29 p.), [in Russian].
26. ҚҚR OMM. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 374, [in Russian].
27. ҚҚR OMM. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 260, [in Russian].
28. ҚҚR OMM. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 442, [in Russian].
29. ҚҚR OMM. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 174, [in Russian].
30. ҚҚR OMM. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 440, 477, [in Russian].
31. ҚR PM (Prezident Мұражайы), Қ. 139. Tizbe 1, Is 849, [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Қобландин Қалыбек Ибрагимұлы – тарих ғылымдарының докторы, аймақтану кафедрасының оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Меңдіқұлова Гүлнара Малбағарқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, қоғамдық пәндер кафедрасы, Қ. Сәтбаев университеті, Алматы, Қазақстан.

Бекжанова Рая Жумановна – халықаралық қатынастар факультеті аймақтану кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық

Koblandin Kalybek Ibrahimovich – Doctor of Historical Sciences, Department of Regional Studies. L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

Gulnara Malbagarovna Mendikulova – Doctor of Historical Sciences, Professor, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan.

Bekzhanova Raya Zhumanovna – Ph.D. student of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations. L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan.